

Research Article

Critical Ethnography of the Issues and Consequences of Marginalization among the Urban Subalterns in the Dissociated Urban Discret Naysar of Sanandaj

Naser Karimian¹ , Valiollah Rostamalizadeh^{2*} , Mehrdad Navabakhsh³

¹ Ph.D. Candidate in Sociology, Department of Social Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

² Associate Professor of Development Sociology, Migration and Urbanization Department, National Institute for Population Research (NIPR), Tehran, Iran.

³ Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 21 April 2026

Accepted: 27 July 2026

Keywords:

Critical ethnography,
Marginalization,
Urban subalterns,
Production of space,
Power and resistance,
Naysar of sanandaj,
Right to the city.

ABSTRACT

This research examines marginalization in the Naysar district of Sanandaj, focusing on residents lived experiences, power relations, and social agency. The study was conducted using an interpretive-critical paradigm and a critical ethnography approach. Data were collected through 12 months of participant observation, 38 semi-structured interviews, a focus group discussion, and document analysis, and were examined using thematic analysis. The theoretical framework of the study is based on space-production theory, critical urban theory, and a Foucauldian reading of power and subjectification. The findings indicate that the formation and persistence of marginalization result from processes of spatial exclusion, the unequal distribution of urban services, and institutional mechanisms of population control. These processes create a contradictory social position for residents, in which subjugation to the dominant order intertwines with subtle forms of resistance and identity reconstruction. Residents engage in the reproduction of meaning and adaptation to the existing conditions through informal networks of mutual aid and everyday actions. The results indicate that marginalization is a product of the dynamic interaction between institutional structures and social agency. Accordingly, effective intervention policies must focus on improving access to basic services, strengthening local participation, and realizing a "Right to the City" approach to achieve spatial justice.

Introduction

Rapid and unequal urbanization in developing countries, including Iran, has led to the widespread formation of informal settlements and marginalized neighborhoods a phenomenon which official reports confirm the presence of approximately twenty million people in deteriorated and marginalized urban fabrics across the country. Kurdistan Province has the highest proportion of marginalized population in the country, and the city of Sanandaj, with more than fifty-four percent of its population living in marginalized conditions, is a concentrated instance of this socio-

spatial crisis. The Naysar detached urbandistrict, characterized by rapid growth and a distinctive socio-spatial structure, lies at the center of this unequal configuration; rather than a conventional periphery, it has transformed into a self-organized yet deprived core in which kinship networks, and informal economy activities, and governance structures have taken shape. Previous research on marginalization in Iran has generally adopted quantitative and descriptive approaches, paying limited attention to the mechanisms underlying its production and reproduction, and to the

*Corresponding author: Valiollah Rostamalizadeh. Associate Professor of Development Sociology, Migration and Urbanization Department, National Institute for Population Research (NIPR), Tehran, Iran.

E-mail address: v.rostamalizadeh@nipr.ac.ir

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License

(<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Karimian, N., Rostamalizadeh, V., Navabakhsh, M. (2024). Critical ethnography of the issues and consequences of marginalization among the urban subalterns in the dissociated urban discret Naysar of Sanandaj. *Iranian Population Studies Journal*, 10(1): 75-89.

<https://doi.org/10.22034/jips.2026.579068.1340>

relationship between structure and residents' agency. Moreover, the absence of a clear operational definition has added to the conceptual ambiguity of this field. The main gap in the literature is the lack of a study simultaneously analyzing Naysar as a spatial-political construct, a field of power, and an arena of everyday resistance among the subalterns. Accordingly, the main objective of the research is the critical analysis of the issues, consequences, and mechanisms underlying the production and reproduction of marginalization among the urban subalterns of Naysar, based on the residents lived experience. The central question is: How does the social space and lived experience of marginalization in Naysar give rise to specific issues and consequences for the residents, and how this condition is reproduced through the interaction between macro-level structures and everyday practices? The study's conceptual framework is formulated by integrating Lefebvre's theory of the production of space, Marcuse's critical urban theory, and Foucault's theory of power.

Methodology and Data

This study was conducted within the interpretive-critical paradigm using a critical ethnography approach, a paradigm which combines the understanding of meaning from the actors' perspectives with a critique of unequal social structures. The research field is the Naysar detached urban district in Sanandaj, with a population of approximately seventy-five to eighty-five thousand people and an area of nearly 309 hectares, making it the most populous and extensive marginalized district in the city. The research participants consist of members of the urban subalterns residing in Naysar, who suffer from structural exclusion from the formal economy and social services. Data collection was carried out through a combination of four qualitative methods: twelve months of participant observation playing the role as participant-observer; thirty-eight semi-structured in-depth interviews with residents of diverse gender, age, and socio-economic background; three focus group discussion sessions involving youth, female heads of households, and informal community leaders; and the study of official, local, media, and historical documents. Purposive sampling continued until the stage of theoretical saturation, and the data were analyzed using the method of reflexive thematic analysis. To ensure trustworthiness of the findings, data triangulation across interviews, observations, and documents; the technique of member checking to reduce power asymmetry; and rich description to enhance analytical generalizability were employed. Additionally, relying on a continuous and structured reflexivity strategy and reflective field notes, the researcher remained attentive to the class and cultural differences between himself and participants to avoid imposing external interpretations or stigmatizing the residents.

Findings

The data analysis led to the formulation of a four-layered conceptual model of marginalization in Naysar. The first layer, structural and discursive, shows that Naysar is a product of "planned exclusion," enacted through two interconnected mechanisms, "selective and conditional surveillance" and "planned neglect," whereby official discourses represent Naysar as a "problem," a "threat," or a "neglected periphery." The second layer,

physical and economic, reflects a persistent tension between human density and unregulated physical sprawl, the absence or severe inadequacy of basic urban services (such as water, sewage, electricity, lighting, and waste management), and the establishment of a "survival economy" based on informal and precarious occupations, a condition framed through the concept of the "poverty tax". The third layer, lived and psychological experiences, reveals the residents' physical, economic, and security-related sufferings, which gradually becomes part of the rule of everyday life through the process of the "normalization of suffering", and eroding the horizon of hope. In contrast, the fourth layer, agency and the third space, shows that residents reproduce their agency through everyday tactics of resistance) including informal access to services, incremental unauthorized construction, the hidden economy, silence, and humor), and more overt collective actions (such as spontaneous mobilization against home demolitions). Meanwhile, the "home" as a moral fortress and ethical networks of mutual aid (such as interest-free loans, voluntary collective labor, and job brokering, form the backbone of a "third space" in which residents, despite deprivation, engage in the creation of meaning, dignity, and hope for justice.

Discussion and Conclusion

The findings indicate that marginalization in Naysar should not be understood merely as a physical problem or income poverty, but rather as a socio-spatial construct and a "political condition" of exclusion, shaped by the dynamic interaction between structural exclusion, the exercise of disciplinary power, and the residents' resistant agency. The analysis of the findings in light of Lefebvre's spatial triad, Marcuse's action-oriented approach, and Foucault's theory of biopower demonstrated that power in Naysar is not absolute; alongside domination, resistance and social appropriation of space are also continuously at play. The research findings are consistent with the national and international literature on marginalization, yet they show that Naysar is more than a homogeneous space of poverty; it is a fluid "third space", where cooperative social capital manages the conflict between exclusionary policies and residents' agency in a distinctive way. On this basis, the study proposes three policy priorities: the immediate implementation of a resilience plan to resolve the water, sewage, and lighting crises as a precondition for any intervention; a shift in approach from demolition and forced relocation toward in-situ upgrading with the residents' participation; and institutionalization through the establishment of a genuine neighborhood council endowed with a budget and oversight authority. Ultimately, the study emphasizes that the future of Naysar and similar settlements depends on the residents' capacity to exert institutionalized influence on governance structures and to realize a "Right to the City" approach in pursuit of spatial justice.

Acknowledgment

This article is derived from the first author's doctoral dissertation, titled "Critical Ethnography of the Issues and Consequences of Marginalization among Urban Subalterns, Case Study: Naysar Urban Dissociated District of Sanandaj," conducted at the Tehran Science and Research Branch of Islamic Azad University.

مقاله پژوهشی

انتوگرافی انتقادی مسائل و پیامدهای حاشیه‌نشینی در میان فرودستان شهری ناحیه منفصل شهری نایسر سنندج

ناصر کریمیان^۱، ولی‌اله رستمعلی‌زاده^{۲*}، مهرداد نوابخش^۳^۱ دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.^۲ دانشیار جامعه‌شناسی توسعه، گروه مهاجرت و شهرنشینی، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.^۳ استاد جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۵/۰۲/۰۱

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۵

چکیده

این پژوهش، حاشیه‌نشینی در ناحیه نایسر سنندج را با تمرکز بر تجربه زیسته ساکنان، روابط قدرت و عاملیت اجتماعی بررسی می‌کند. مطالعه با پارادایم تفسیری-انتقادی و رویکرد انتوگرافی انتقادی انجام شده است. داده‌ها از طریق مشاهده مشارکتی ۱۲ ماهه، ۳۸ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، بحث گروهی متمرکز و تحلیل اسناد، گردآوری و با روش تحلیل مضمون بررسی شدند. چارچوب نظری پژوهش مبتنی بر نظریه تولید فضا، نظریه شهری انتقادی و قرائت فوکویی از قدرت و سوژگی است. یافته‌ها نشان می‌دهند شکل‌گیری و تداوم حاشیه‌نشینی حاصل فرایندهای طرد فضایی، توزیع نابرابر خدمات شهری و سازوکارهای نهادی کنترل جمعیت است. این فرایندها جایگاه اجتماعی متناقضی برای ساکنان ایجاد می‌کنند که در آن انقیاد در برابر نظم مسلط با اشکال ظریف مقاومت و بازسازی هویت درهم می‌آمیزد. ساکنان از طریق شبکه‌های غیررسمی همیاری و کنش‌های روزمره به بازتولید معنا و سازگاری با شرایط موجود می‌پردازند. نتایج نشان می‌دهد حاشیه‌نشینی محصول تعامل پویای ساختارهای نهادی و عاملیت اجتماعی است. براین اساس، سیاست‌های مداخله‌ای اثربخش باید بر بهبود دسترسی به خدمات پایه، تقویت مشارکت محلی و تحقق رویکرد «حق به شهر» متمرکز شوند تا عدالت فضایی محقق گردد.

کلیدواژه‌ها:

انتوگرافی انتقادی،
حاشیه‌نشینی،
فرودستان شهری،
تولید فضا،
قدرت و مقاومت،
نایسر سنندج،
حق به شهر.

مقدمه

جهان معاصر، به‌ویژه در جغرافیای کشورهای در حال توسعه، با روندی شتابان، نامتوازن و تاحدی کنترل‌ناپذیر از شهرنشینی مواجه است؛ فرایندی که اغلب خارج از مدار برنامه‌ریزی رسمی و عادلانه حرکت می‌کند و به تولید فضاهای شهری چندپاره، متضاد و مملو از تنش اجتماعی می‌انجامد. در متن این روند، ظهور و گسترش «سکونتگاه‌های غیررسمی» و «محلات حاشیه‌ای» یکی از برجسته‌ترین تبلورهای شهری‌شدن نابرابر به شمار می‌آید. این فضاها در نگاه نخست صرفاً توده‌ای از واحدهای مسکونی فرسوده به‌نظر می‌رسند، اما در واقع صحنه تلاقی نیروهای اقتصادی، سیاسی و حقوقی با استراتژی‌های بقا،

مقاومت و خلاقیت ساکنان فرودستان (صالحی امیری و خدایی، ۱۳۹۰).

ایران نیز به‌عنوان کشوری در حال گذار، از این منطق مستثنی نبوده و پدیده حاشیه‌نشینی به مسئله‌ای ساختاری، مزمن و کمتر فهم‌شده در نظام مدیریت و برنامه‌ریزی شهری آن تبدیل شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۲).

گزارش‌های رسمی در سطح ملی از حضور حدود ۲۰ میلیون نفر جمعیت در بافت‌های فرسوده و سکونتگاه‌های غیررسمی حکایت دارند؛ عددی که خود به‌تنهایی از ابعاد وسیع این بحران اجتماعی-فضایی پرده برمی‌دارد. در این میان، استان کردستان و به‌طور خاص شهر

* نویسنده مسئول: ولی‌اله رستمعلی‌زاده. دانشیار جامعه‌شناسی توسعه، گروه مهاجرت و شهرنشینی، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: v.rostamalizadeh@nipr.ac.ir

استناد به این مقاله: کریمیان، ناصر؛ رستمعلی‌زاده، ولی‌اله؛ نوابخش، مهرداد (۱۴۰۵). انتوگرافی انتقادی مسائل و پیامدهای حاشیه‌نشینی در میان فرودستان شهری ناحیه منفصل شهری نایسر سنندج، دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۱۱۰ (۱): ۷۵-۸۹.

مسئله است. هدف، تنها ثبت اینکه ساکنان نایسر «چه می‌کنند» یا «چه می‌گویند» نیست؛ بلکه درک این مسئله است که شرایط زندگی آنان «چرا» و «چگونه» توسط نیروها و روابط قدرت ساختاری تولید و تثبیت می‌شود و «چگونه» می‌توان امکانی برای تغییر این شرایط به سمت عدالت اجتماعی فراهم آورد. اتنوگرافی انتقادی، با غوطه‌وری طولانی‌مدت پژوهشگر در میدان زندگی روزمره و با ترکیب مشاهده مشارکتی، مصاحبه‌های عمیق و تحلیل اسناد، این امکان را فراهم می‌سازد که فاصله میان «ساختار» کلان (سیاست‌های اقتصادی، قوانین شهری، گفتمان‌های مسلط) و «عاملیت» خرد (کنش‌ها، استراتژی‌ها و درک ساکنان) پر شود (Madison, 2012).

این روش با تکیه بر سنت نظریه‌هایی مانند «تولید فضا» ی هانری لوفور و «نظریه شهری انتقادی» پتر مارکوزه، فضا را نه ظرفی خنثی، بلکه محصولی اجتماعی آکنده از روابط قدرت، ایدئولوژی و منازعه می‌فهمد. بنابراین، نایسر صرفاً یک مکان فیزیکی نیست، بلکه فضایی است که در کشاکش دیالکتیکی میان سرمایه، دولت و جامعه مدنی تولید و بازتولید می‌شود، به گونه‌ای که روابط قدرت و مناسبات اجتماعی در شکل‌گیری آن نقش بنیادین دارند (Lefebvre, 1991; Brenner et al., 2012).

درک این عاملیت و مقاومت‌های روزمره، ما را به‌ضرورت توجه به مشارکت شهروندان در فرایند سیاست‌گذاری اجتماعی رهنمون می‌سازد؛ جایی که باید به روایت‌هایی توجه شود که نقطه تلاقی فرد و ساختار را نشان می‌دهند و «رنج» را نه به‌عنوان سرنوشت فردی، بلکه به‌عنوان حاصلی ساختاری می‌فهمند. بر این مبنا، هدف اصلی این پژوهش فهم و تحلیل انتقادی مسائل، پیامدها و سازوکارهای تولید و بازتولید حاشیه‌نشینی در میان فرودستان شهری ناحیه منفصل نایسر سنندج است و بر اساس تجربه زیسته ساکنان و در چارچوب رویکرد اتنوگرافی انتقادی به فضا، قدرت و زندگی روزمره حاشیه‌نشینان نایسر می‌پردازد.

برای دستیابی به این هدف، پرسش اصلی تحقیق این است که فضای اجتماعی و تجربه زیسته حاشیه‌نشینی در محله نایسر شهر سنندج چگونه به بروز مسائل و پیامدهای خاص برای ساکنان منجر می‌شود و این وضعیت از طریق تعامل میان ساختارهای کلان و کنش‌های روزمره چگونه بازتولید می‌گردد؟ پرسش‌های فرعی عبارت‌اند از:

۱. از منظر ساکنان فرودست نایسر، مهم‌ترین مسائل و چالش‌های ناشی از حاشیه‌نشینی کدام‌اند و این وضعیت چگونه در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و عاطفی زندگی روزمره آنان تجربه، معنا سازی و درونی‌سازی می‌شود؟

سنندج، نمونه‌ای فشرده و نمادین از تمرکز حاد حاشیه‌نشینی را به نمایش می‌گذارد. به‌طوری‌که استان کردستان با داشتن ۱۸/۸ درصد جمعیت حاشیه‌نشین، بالاترین میزان حاشیه‌نشینی در کشور را دارد و در میان شهرهای آن، سنندج با بیش از ۵۴ درصد جمعیت، رتبه نخست را به خود اختصاص داده است (فتاحی و همکاران، ۱۳۹۵؛ به نقل از یانگبانی، ۱۳۹۹).

در مرکز این آرایش نابرابر، ناحیه منفصل شهری نایسر قرار دارد که در این پژوهش به‌عنوان میدان اصلی مطالعه برگزیده شده است. نایسر با رشد شتابان و ساختار اجتماعی-فضایی متمایز خود، دیگر صرفاً یک حاشیه متعارف نیست؛ بلکه به پهنه‌ای خودسازمان‌یافته و درعین‌حال محروم بدل شده است که در آن شبکه‌های خویشاوندی، اقتصاد غیررسمی و اشکال خاصی از تنظیم اجتماعی و حکمرانی غیررسمی بازتولید می‌شوند. ساکنان این ناحیه نیز در کنار تجربه فقر، ناامنی شغلی و محرومیت از خدمات پایه، به شیوه‌های متنوعی از مقاومت، سازگاری و بازتعریف هویت روی آورده‌اند.

با وجود ابعاد گسترده این پدیده، رویکرد غالب در مطالعات پیشین درباره حاشیه‌نشینی در ایران، یا کمی و پیمایشی بوده و با نگاهی از بالا به پایین، این پدیده را به مجموعه‌ای از شاخص‌های فقر تقلیل داده و یا اگر کیفی بوده، عمدتاً بر توصیف وضع موجود، آن‌هم بدون واکاوی سازوکارهای تولید و بازتولید آن، متمرکز شده است. از منظر مفهومی نیز فقدان یک تعریف عملیاتی روشن در قوانین و اسناد رسمی، به ابهام دامن زده است؛ به‌نحوی که در برخی اسناد، «حاشیه‌نشینی» با «اسکان غیررسمی» یا «بافت فرسوده» مترادف گرفته شده، بدون آنکه تمایزات ساختاری و تجربی این مفاهیم روشن شود (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۱). برای نمونه، در ماده ۸۰ قانون برنامه ششم توسعه، حاشیه‌نشینی به‌عنوان یکی از آسیب‌های اجتماعی اولویت‌دار کشور مطرح شده است، اما نه در این قانون و نه در هیچ قانون دیگری، تعریف مشخصی از آن ارائه نشده است. این ابهام مفهومی و عملیاتی سبب شده تا سیاست‌گذاری‌ها به‌سختی بتوانند به ریشه‌های ساختاری نابرابری فضایی پاسخ دهند (World Bank, 2008).

شکاف اصلی در ادبیات، فقدان مطالعه‌ای است که نایسر را هم‌زمان به مثابه برساختی فضایی-سیاسی، میدان اعمال قدرت و عرصه فاعلیت و مقاومت روزمره فرودستان تحلیل کند. نوآوری این پژوهش در آن است که با تلفیق نظریه تولید فضا، نظریه شهری انتقادی و رویکرد فوکویی به قدرت و سوژه‌گی و به‌کارگیری اتنوگرافی انتقادی طولانی‌مدت، به دنبال پیوند زدن لایه‌های ساختاری، فضایی و تجربی حاشیه‌نشینی در نایسر و مفهوم‌سازی آن به‌عنوان «فضای سوم» است. این پژوهش با انتخاب چارچوب روش‌شناختی «اتنوگرافی انتقادی»^۱، در پی عبور از سطح توصیفی و رسیدن به لایه‌های عمیق‌تر

¹ Critical Ethnography

و تبعیض شهری می‌شوند و همچنین ظرفیت‌هایی برای کنش‌های جمعی و مقاومت‌های خرد ایجاد می‌کنند.

بعد دوم، فضای بازنمایی‌شده، به تعاریف، برنامه‌ها و طرح‌هایی اطلاق می‌شود که برنامه‌ریزان شهری و نخبگان قدرت برای فضا می‌سازند و در زمینه نایس می‌توان آن را در حذف یا حاشیه‌ای‌سازی محله در نقشه‌های رسمی توسعه، محدود کردن دسترسی به منابع و تثبیت گفتمان «مسئله‌آفرین» بودن مشاهده کرد. این بعد نشان می‌دهد که چگونه گفتمان‌های رسمی و برنامه‌های نهادهای شهری، واقعیت فیزیکی و اجتماعی محله را شکل می‌دهند و درعین‌حال، نابرابری‌ها و محرومیت‌ها را بازتولید می‌کنند. علاوه‌براین، فضای بازنمایی‌شده نقش مهمی در تعیین فرصت‌ها، محدودیت‌ها و امکان‌های زندگی روزمره ساکنان دارد، زیرا برنامه‌ریزی شهری و سیاست‌گذاری اغلب از زاویه منافع سرمایه و دولت انجام می‌شود و کمتر به تجربه‌های زیسته ساکنان توجه دارد.

بعد سوم، فضای زیسته، عرصه‌ای است که ساکنان از طریق تجربه‌های روزمره، عواطف، معنای نمادین و شبکه‌های اجتماعی، فضا را خلق و تصاحب می‌کنند و در نایس این بعد در شکل‌گیری شبکه‌های غیررسمی همیاری، شیوه‌های خلاقانه تأمین معاش، فعالیت‌های اقتصادی غیررسمی و احساس تعلق به «خانه» نمود پیدا می‌کند. این بعد نشان می‌دهد که ساکنان چگونه باوجود محدودیت‌ها و فشارهای ساختاری، از ظرفیت‌های خود برای بازآفرینی فضا و ایجاد معنا در زندگی روزمره استفاده می‌کنند و به‌نوعی مقاومتی ضمنی و خلاقانه را تجربه می‌کنند (Brenner et al., 2012).

نظریه شهری انتقادی مارکوزه چارچوبی برای کنش‌محوری پژوهش فراهم می‌کند و شهر را نه فقط بستری برای گردش سرمایه، بلکه عرصه‌ای برای مقاومت و امکان تحول اجتماعی می‌بیند. وی سه گام مهم «افشا»، «پیشنهاد» و «سیاسی کردن» را برای پژوهش‌های انتقادی معرفی می‌کند. گام نخست، افشا، تحلیل ریشه‌های ساختاری حاشیه‌نشینی و انتقال آگاهانه این تحلیل به ساکنان را شامل می‌شود تا وضعیت خویش را نه به مثابه سرنوشتی طبیعی، بلکه به‌عنوان برساختی تاریخی و محصول روابط قدرت درک کنند. گام دوم، پیشنهاد، بر همکاری با ساکنان برای تدوین راهکارهای واقع‌بینانه و عملی جهت بهبود شرایط زندگی تأکید دارد و از توصیه‌های کلی و سطحی فراتر می‌رود. گام سوم، سیاسی کردن، ضرورت کنش جمعی و سازمان‌یابی ساکنان را برجسته می‌کند و تلاش می‌کند تا دانش تولیدشده در پژوهش، ابزار توانمندسازی و تغییر اجتماعی شود. این سه گام، در

۲. چه نوع تعاملات و تنش‌هایی میان ساختارهای کلان (سیاست‌های طرد فضایی، گفتمان‌های نهادی، زیست‌قدرت^۱) و کنش‌های فردی و جمعی ساکنان وجود دارد که هم به تولید و تثبیت موقعیت حاشیه‌ای منجر می‌شود و هم زمینه‌ساز شکل‌گیری تاکتیک‌های مقاومت روزمره می‌گردد؟

۳. ساکنان نایس چگونه از طریق شبکه‌های همیاری، تصاحب فضا و بازتعریف هویت، «فضای سومی» برای آفرینش معنا و حفظ کرامت می‌سازند و بر پایه این ظرفیت‌های درونی، چه راهبردهایی برای بهبود وضعیت زندگی و تحقق «حق به شهر» قابل صورت‌بندی است؟

چارچوب مفهومی

این پژوهش با تلفیق سه رویکرد «تولید فضای» لوفور^۲ (۱۹۹۱/۱۹۷۴)، «شهر انتقادی» مارکوزه^۳ (۱۳۹۶) و «قدرت/مقاومت» فوکو^۴ (۱۹۹۵/۱۹۷۶)، چارچوبی چندلایه را فراهم می‌آورد تا حاشیه‌نشینی در نایس هم‌زمان به‌مثابه برساخت فضایی-ساختاری، عرصه مناسبات قدرت و میدان کنش روزمره و مقاومت ساکنان تحلیل شود. در این‌میان، نظریه تولید فضا لوفور به‌عنوان لنز اصلی فهم کالبد و اجتماع به‌کار می‌رود؛ نظریه شهری انتقادی مارکوزه جهت‌دهی به فرایند پژوهش و عدالت فضایی را بر عهده دارد و نظریه قدرت و سوژگی فوکو برای تحلیل مناسبات خرد و روزمره، تکمیل‌کننده دو رویکرد پیشین است.

نظریه «تولید فضا» ی لوفور (۱۹۹۱/۱۹۷۴) به‌عنوان محور مرکزی رویکرد نظری پژوهش، فهمی دیالکتیکی و چندلایه از فضا ارائه می‌کند. لوفور با فاصله‌گیری از رویکردهای پوزیتیویستی، فضا را نه ظرفی خنثی و ایستا، بلکه محصولی اجتماعی، تاریخی و متکثر می‌داند که در آن روابط قدرت، ایدئولوژی و منازعه به‌طور مادی متجسد می‌شوند. مهم‌ترین دستاورد نظری وی، صورت‌بندی «تریالکتیک فضایی» است که سه بعد به‌هم‌پیوسته تولید فضا را مشخص می‌کند: بعد نخست، فضای ادراک‌شده، که به بعد مادی و حسی فضا اشاره دارد و در مورد محله نایس شامل کالبد فیزیکی محله، خیابان‌های خاکی، مسکن غیراستاندارد، تراکم بالای جمعیت و فقدان زیرساخت‌های شهری است که هم محصول مناسبات نابرابر اجتماعی است و هم بر این مناسبات اثر بازگشتی می‌گذارد. مشاهده فضاهای ادراک‌شده در نایس نشان می‌دهد که محدودیت‌های دسترسی به خدمات، سامان‌نیافتگی شبکه‌های حمل‌ونقل و تراکم جمعیت چگونه موجب بازتولید نابرابری

¹ Bio-Power

² Lefebvre

³ Marcuse

⁴ Foucault

ادبیات موجود نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده در این حوزه، از رویکردهای توصیفی و کالبدی اولیه، به تدریج به سمت تحلیل‌های انتقادی چندبعدی حرکت کرده‌اند که در آن‌ها ابعاد ساختاری، عاملیتی، گفتمانی و پدیدارشناختی در تعامل با یکدیگر مورد توجه قرار می‌گیرند. در ادامه، پیشینه پژوهش در دو بخش مطالعات داخلی و خارجی، با رویکردی موضوعی مرور می‌شود.

مطالعات داخلی در حوزه حاشیه‌نشینی را می‌توان در سه محور اصلی دسته‌بندی کرد: الف) عاملیت اجتماعی و استراتژی‌های مقاومتی ساکنان، ب) نقد سیاست‌گذاری و موانع ساختاری و ج) واکاوی تجربه زیسته و ابعاد پدیدارشناختی.

در محور نخست، پژوهش‌های اخیر تأکید فزاینده‌ای بر بازتعریف ساکنان حاشیه از «سوژه‌های منفعل» به «کنشگران فعال» داشته‌اند. **قادرزاده و مصطفایی (۱۴۰۲)** نشان می‌دهند که ساکنان محلات حاشیه‌نشین با بهره‌گیری از نوعی «هوش عملی»^۱، تاکتیک‌های پیچیده‌ای را برای مواجهه با محدودیت‌ها و سازوکارهای سلطه در زندگی روزمره توسعه می‌دهند. در همین راستا، **ابراهیمی‌پور و علیزاده (۱۴۰۵)** با تأکید بر نقش سرمایه اجتماعی پل‌زن، استدلال می‌کنند که حاشیه‌نشینی از دو مسیر مستقیم و غیرمستقیم (از طریق فرسایش سرمایه اجتماعی) به طرد اجتماعی منجر می‌شود و ارتقای عاملیت ساکنان می‌تواند شکاف‌های نهادی را کاهش دهد.

محور دوم، به نقد الگوهای سیاست‌گذاری و موانع ساختاری اختصاص دارد. **میرحسینی و همکاران (۱۴۰۲)** نشان می‌دهند که الگوی مسلط ارائه خدمات در سکونتگاه‌های غیررسمی، عمدتاً مقطعی، غیرمشارکتی و «صدقه‌محور» است و نه تنها ریشه‌های محرومیت را هدف قرار نمی‌دهد، بلکه با ایجاد «چرخه وابستگی» و تثبیت هویت «نیازمند»، به بازتولید فقر و نابرابری‌های ساختاری دامن می‌زند. در سطح کلان‌تر، **مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۴۰۱)** فقدان تعریف مفهومی دقیق از حاشیه‌نشینی و عدم اتکای سیاست‌گذاری به شاخص‌های معتبر بومی را از مهم‌ترین موانع اجرای برنامه‌های توسعه‌ای در این حوزه برمی‌شمارد. **آقاجانی و همکاران (۱۴۰۲)** نیز در مطالعه‌ای در کلان‌شهر مشهد نشان دادند که مدیریت کلان و محلی مهم‌ترین عامل شکل‌گیری و رشد سکونتگاه‌های غیررسمی است و بیش از ۱۴ درصد از واریانس کل را تبیین می‌کند؛ ضمن آنکه نبود پایداری اقتصادی در مناطق مبدأ مهاجرت و ناکارآمدی برنامه‌های کلان دولت، به عنوان محرک‌های اصلی این پدیده شناسایی شده‌اند.

محور سوم، به واکاوی تجربه زیسته و ابعاد پدیدارشناختی طرد اختصاص دارد. **ذاکری و همکاران (۱۴۰۲)** در تحلیل بازنمایی رسانه‌ای نشان می‌دهد که حاشیه‌نشینان در طول نزدیک به یک سده، عمدتاً

پیوندی درونی با یکدیگر، پژوهش حاضر را از توصیف صرف وضعیت نایسر فراتر برده و آن را به سوی تولید دانشی سوق می‌دهد که هم تبیین‌گر و هم توانمندساز است (**Brenner et al., 2012**).

همچنین، نظریه قدرت، مقاومت و سوژگی **فوکو (۱۹۹۵/۱۹۷۶)** بعد خرد و روزمره تحلیل روابط قدرت در نایسر را تکمیل می‌کند. قدرت در نگاه فوکو نه مالکیتی ثابت، بلکه شبکه‌ای پویا از روابط استراتژیک است که در تمام سطوح جامعه جریان دارد و اعمال آن محدود به تصمیم‌های آشکار نهادهای رسمی نیست. مکانیسم‌هایی مانند سرشماری‌های اداری، طرح‌های ساماندهی و تولید دانش از سوی نهادهای رسمی نمونه‌هایی از این شبکه قدرت هستند و مقاومت نیز همزاد و شرط امکان آن است. این مقاومت‌ها معمولاً سازمان‌یافته نیستند و در قالب «مقاومت‌های خرد» و تاکتیک‌های روزمره بروز می‌کنند؛ مانند اجتناب از پرداخت برخی عوارض، تصرف غیررسمی زمین‌ها یا شکل‌دهی شبکه‌های همیاری خارج از چارچوب رسمی. علاوه‌براین، فوکو سوژه را محصول فرایندهای متکثر «سوژه‌سازی» می‌داند؛ بدین معنا که ساکنان نایسر تحت تأثیر گفتمان‌های محدودکننده قرار دارند و در مواجهه با آن‌ها، از طریق پذیرش، سازش یا مقاومت، به‌طور مستمر هویت و عاملیت خود را بازتولید می‌کنند و بدین ترتیب فضای شهری همواره صحنه‌ای برای کشاکش میان قدرت، مقاومت و تولید معنا باقی می‌ماند (**Foucault, 1976/1995; Brenner et al., 2012**).

بر اساس سه رویکرد نظری یادشده، مدل مفهومی پژوهش نایسر را به‌عنوان میدانی برای کشمکش بر سر تولید فضا و سوژه‌گی صورت‌بندی می‌کند. در این مدل، سیاست‌ها و ساختارهای شهری و اقتصادی، فضا را در قالب الگوی خاصی از طرد فضایی، کنترل جمعیت و حاشیه‌ای‌سازی بازنمایی و سازمان‌دهی می‌کنند. در سطح خرد، این ترتیبات فضایی و نهادی از خلال روابط قدرت نامتقارن بر بدن‌ها و زندگی روزمره ساکنان اعمال می‌شود و آن‌ها را در موقعیت فرودستی قرار می‌دهد. هم‌زمان، ساکنان با تکیه بر شبکه‌های همیاری، راهبردهای معیشتی و تاکتیک‌های مقاومت خرد، فضا را به‌گونه‌ای دیگر زیست و معناگذاری کرده و «فضای سوم»^۲ی می‌آفرینند که در آن رنج اجتماعی، احساس طرد، همبستگی و فاعلیت درهم‌تنیده است. این مدل مفهومی راهنمای طراحی پرسش‌ها، جمع‌آوری داده‌ها و تفسیر تم‌های پژوهش است.

پیشینه پژوهش

پدیده حاشیه‌نشینی و سکونتگاه‌های غیررسمی، به‌عنوان یکی از چالش‌برانگیزترین مسائل شهرهای معاصر، در دهه‌های اخیر از منظرهای متعدد مورد واکاوی پژوهشگران قرار گرفته است. مرور

¹ Practical Intelligence

در محور سوم، واکان (Wacquant, 2022, 2023) با الهام از اندیشه‌های بورديو، مفهوم «گتوسازی»^۱ را فرایندی اجتماعی-فضایی معرفی می‌کند که در نظم نئولیبرال منجر به انباشت محرومیت در مناطق خاص می‌شود. او نقش «دولت زندان»^۲ را در مدیریت جمعیت‌های مازاد، برجسته می‌سازد و سیاست‌های تنبیهی را ابزاری برای کنترل اجتماعی و بازتولید نابرابری می‌داند. در همین راستا، آیورو و برتی (Auyero & Berti, 2015) در مطالعه اتنوگرافیک خود در بوئنوس آیرس نشان می‌دهند که خشونت در محلات فقیرنشین، رویدادهایی پراکنده نیست، بلکه در قالب شبکه‌ای از تعاملات اجتماعی و شرایط ساختاری شکل می‌گیرد که به بازتولید مداوم ناامنی منجر می‌شود.

در محور چهارم، مطالعات جنوب جهانی بر نقش اقتصادی-اجتماعی سکونتگاه‌های غیررسمی تأکید دارند. آگیابنگ و همکاران (Agyabeng et al., 2022) در مطالعه‌ای در آکرای غنا نشان می‌دهند که ساکنان این سکونتگاه‌ها علی‌رغم محدودیت‌های متعدد، در توسعه اقتصادی شهر از طریق ایجاد درآمد، تأمین نیروی کار و خلق فرصت‌های شغلی مشارکت فعال دارند؛ از این‌رو، نویسندگان بر ضرورت بازنگری در سیاست‌گذاری شهری و به رسمیت شناختن نقش ساکنان غیررسمی در توسعه شهری تأکید می‌کنند.

سنتز انتقادی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که مطالعات داخلی و خارجی، هر یک بر ابعاد خاصی از پدیده حاشیه‌نشینی تمرکز کرده‌اند. مطالعات داخلی عمدتاً یا به نقد سیاست‌گذاری‌های کلان پرداخته‌اند، یا به توصیف تجربه زیسته در سطح محلی، و کمتر تلاش شده است تا حلقه اتصال میان این دو سطح تبیین شود. در مقابل، مطالعات خارجی با غنای نظری بالاتر، چارچوب‌های تحلیلی قدرتمندی (نظیر نظریه گتوسازی واکان، یا مفهوم پیرامون‌های سیمون) ارائه داده‌اند، اما کاربرد این چارچوب‌ها در بافت‌های بومی و محلات خاص ایرانی کمتر مورد آزمون تجربی قرار گرفته است.

خلاً پژوهشی اصلی در سه سطح قابل شناسایی است: نخست، خلأ نظری-مفهومی؛ به‌طوری‌که غالب مطالعات، دوگانه‌های سنتی «ساختار/عاملیت» یا «رسمی/غیررسمی» را بازتولید کرده‌اند و کمتر مدلی تحلیلی ارائه شده است که بتواند دیالکتیک میان مکانیسم‌های کلان تولید غیررسمی و تجربه زیسته خرد ساکنان را در یک چارچوب یکپارچه تبیین کند. دوم، خلأ روش‌شناختی؛ به‌طوری‌که مطالعات کمی غالباً بر تحلیل‌های آماری و واریانس تمرکز داشته‌اند و مطالعات کیفی نیز عمدتاً به توصیف مضامین اکتفا کرده‌اند، بدون آنکه به واکاوی عمیق فرآیندهای بازتولید طرد بپردازند. سوم، خلأ زمینه‌ای-موردی؛ به‌طوری‌که باوجود مطالعات متعدد در کلان‌شهرهای ایران، واکاوی

به‌عنوان «ابژه‌های منفعل» و «مسئله‌ساز» در مطبوعات بازنمایی شده‌اند و ظرفیت‌های کنشگری جمعی آنان نادیده گرفته شده است. در سطح محلی، صفری و عوض‌نیا (۱۴۰۰) با واکاوی تجربه زیسته ساکنان محله نایسر نشان می‌دهند که وضعیت این ناحیه بیش از آنکه محصول انتخاب‌های فردی باشد، در پیوند با منطق روابط نیروها و سازوکارهایی است که این محله را به‌طور ساختاری تولید و بازتولید می‌کنند. محمدی و اداک (۱۳۹۸) نیز مضامینی همچون «دلزدگی از محله»، «احساس رهاشدگی»، «بی‌اعتمادی عمیق» و «احساس استیصال» را به‌عنوان محورهای اصلی تجربه رنج اجتماعی در این محله شناسایی کرده‌اند.

ادبیات بین‌المللی در حوزه حاشیه‌نشینی و سکونتگاه‌های غیررسمی را می‌توان در چهار محور مفهومی دسته‌بندی کرد: الف) اقتصاد سیاسی تولید غیررسمی، ب) عاملیت و شبکه‌های غیررسمی، ج) پدیدارشناسی خشونت و طرد و د) نقش اقتصادی-اجتماعی سکونتگاه‌های غیررسمی در جنوب جهانی.

در محور نخست، رویکردهای انتقادی بر نقش سیاست‌های نئولیبرال در تولید برنامه‌ریزی‌شده غیررسمی تأکید دارند. دیویس (Davis, 2006) استدلال می‌کند که برنامه‌های تعدیل ساختاری، خصوصی‌سازی خدمات شهری و انعطاف‌پذیرسازی بازار کار، به تشدید فقر شهری و رشد انفجاری زاغه‌ها در کلان‌شهرهای جنوب جهانی انجامیده و این فضاها نه پیامدهای طبیعی شهرنشینی، بلکه برساخت‌های فضایی-سیاسی نظم نئولیبرال‌اند. روی (Roy, 2005) نیز با به چالش کشیدن دوگانگی ساده‌انگارانه «رسمی/غیررسمی»، نشان می‌دهد که غیررسمی بودن، استراتژی حکمرانی و محصول خود نظام رسمی است که از طریق آن، دولت‌ها امکان مدیریت و کنترل جمعیت‌های حاشیه‌ای را می‌یابند.

در محور دوم، مطالعات بر عاملیت ساکنان و شبکه‌های غیررسمی تمرکز دارند. پرلمن (Perlman, 2010) در مطالعات طولی نشان می‌دهد که ساکنان زاغه‌های شهری، کنشگرانی فعال‌اند که استراتژی‌های پیچیده‌ای برای بقا، شبکه‌سازی و حضور در اقتصاد و سیاست شهری توسعه می‌دهند. سیمون (Simone, 2022) با معرفی مفهوم «پیرامون‌ها»، نشان می‌دهد که بخش قابل توجهی از زندگی روزمره ساکنان حاشیه در فضاهایی شکل می‌گیرد که بیرون از کنترل کامل دولت و بازار قرار دارند و در این فضاها، شبکه‌های سیال خویشاوندی و همیاری به‌عنوان زیرساخت‌های اجتماعی اصلی عمل می‌کنند. فاکس و همکاران (Fox et al., 2023) نیز تأیید می‌کنند که ساکنان از طریق شبکه‌های همیاری محلی و ابتکارات جمعی، در کاهش خطر و مدیریت پیامدهای مخاطرات نقش فعالی ایفا می‌کنند.

¹ Ghettoization² Carceral State

صورت پذیرفت. ابتدا، پژوهشگر به مدت ۱۲ ماه با ایفای نقش «مشارکت‌کننده-ناظر» به مشاهده مشارکتی در میدان تحقیق پرداخت که این غوطه‌وری طولانی مدت امکان ایجاد اعتماد، درک بافت فرهنگی و مشاهده الگوهای تعاملی را فراهم آورد. هم‌زمان، ۳۸ مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته با ساکنان نایسر انجام شد که از تنوع جنسیتی، سنی و موقعیت اجتماعی-اقتصادی برخوردار بودند؛ این مصاحبه‌ها در محیط‌های مختلفی از جمله منازل شخصی، فضاهای عمومی محله و گاهی در حین فعالیت‌های روزمره افراد صورت پذیرفت و هر کدام بین ۴۵ تا ۹۰ دقیقه به طول انجامید. علاوه بر این، به منظور بررسی مسائل جمعی و اولویت‌بندی مشکلات، سه جلسه بحث گروهی متمرکز با حضور شش تا هشت نفر از جوانان، زنان سرپرست خانوار و رهبران غیررسمی محله برگزار گردید. در نهایت، مطالعه اسناد و مدارک شامل تحلیل اسناد رسمی (گزارش‌های شهرداری، طرح‌های توسعه، آمارهای رسمی)، اسناد محلی (عکس‌های خانوادگی، نامه‌های اداری)، رسانه‌ها (گزارش‌های خبری، مطبوعات محلی) و اسناد تاریخی مربوط به شکل‌گیری و تحول نایسر بود.

به منظور تضمین دقت و اعتبار یافته‌ها، از راهبردهای چندگانه استفاده شد. جهت دستیابی به اعتبار^۱ و اطمینان از صحت تفسیرها، از روش مثلث‌سازی داده‌ها^۲ استفاده گردید بدین معنا که یافته‌های حاصل از مصاحبه‌های عمیق با نتایج حاصل از مشاهدات مشارکتی دوازده‌ماهه و تحلیل اسناد رسمی و محلی تطبیق داده شد تا از سوگیری احتمالی پژوهشگر کاسته شود. همچنین، برای کاهش عدم تقارن قدرت، از تکنیک بازبینی توسط مشارکت‌کنندگان^۳ استفاده شد؛ بدین صورت که خلاصه‌ای از تفاسیر اولیه به تعدادی از مصاحبه‌شوندگان کلیدی بازگردانده شد تا اطمینان حاصل شود یافته‌ها بیش از آنکه بازتاب‌دهنده ذهنیت پژوهشگر باشند، روایت‌گر صدای زیسته و عاملیت ساکنان نایسر هستند. این خودآگاهی انتقادی کمک کرد تا فاصله قدرت میان پژوهشگر و مشارکت‌کنندگان کاهش یابد و تفسیرها به واقعیت‌های میدانی نزدیک‌تر شوند.

با استفاده از «توصیفات غنی»^۴ نیز از بستر اجتماعی-فضایی نایسر، تلاش شد شرایط به‌گونه‌ای ترسیم شود که امکان قضاوت خواننده درباره قابلیت تعمیم‌دهی یافته‌ها به سایر سکونتگاه‌های غیررسمی با بافت مشابه فراهم گردد.

در پژوهش‌های اتنوگرافیک انتقادی، جایگاه‌مندی^۵ پژوهشگر نقش تعیین‌کننده‌ای در تولید دانش ایفا می‌کند. پژوهشگر این مطالعه به‌عنوان فردی با سرمایه فرهنگی و آموزشی دانشگاهی، آگاه بود که

جامع و چندبعدی محلات خاص حاشیه‌ای (نظیر محله نایسر) که هم‌زمان ابعاد ساختاری، گفتمانی، پدیدارشناختی و عاملیتی را دربر گیرد، کمتر انجام شده است.

پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأها، در پی آن است تا با تلفیق چارچوب‌های نظری انتقادی (به‌ویژه نظریات واکان و سیمون) با واکاوی عمیق تجربه زیسته ساکنان محله نایسر، مدلی تحلیلی ارائه دهد که نشان دهد چگونه سیاست‌های کلان و گفتمان‌های طردکننده، در سطح خرد به «رنج اجتماعی» و «بازتولید خشونت خاموش» ترجمه می‌شوند و ساکنان از چه مجراهایی برای بازپس‌گیری عاملیت خود استفاده می‌کنند.

روش پژوهش و داده‌ها

این پژوهش در پارادایم تفسیری-انتقادی و با روش اتنوگرافی انتقادی انجام شده است. انتخاب این پارادایم بر اساس تناسب آن با ماهیت پدیده مورد مطالعه، اهداف و سؤالات پژوهش، و چارچوب نظری انتخابی است. پارادایم تفسیری-انتقادی بر فهم معنا و تفسیر کنش‌های انسانی از دیدگاه خود کنشگران تأکید دارد و هم‌زمان به نقد ساختارهای اجتماعی ناعادلانه و کشف روابط سلطه می‌پردازد.

میدان پژوهش، ناحیه منفصل شهری نایسر در شهر سنندج، مرکز استان کردستان است. انتخاب این میدان مطالعه، مبتنی بر ویژگی‌های منحصربه‌فرد و بحرانی آن است که آن را به یک «مورد نمونه پارادایمی» برای بررسی پدیده حاشیه‌نشینی در ایران تبدیل می‌کند. نایسر دیگر یک سکونتگاه حاشیه‌ای عادی نیست، بلکه به گفته برخی کارشناسان، به یک «شهر خودجوش» در حاشیه سنندج تبدیل شده که با مرکز آن در تضاد و تقابل است. ناحیه نایسر به‌عنوان بزرگ‌ترین کانون حاشیه‌نشینی سنندج، با جمعیتی حدود ۷۵ تا ۸۵ هزار با مساحت ۳۰۹/۵ هکتار، سهم قابل‌توجهی از پدیده حاشیه‌نشینی این شهر را به خود اختصاص داده است. به‌طوری‌که در میان مناطق حاشیه‌ی شهر سنندج، ناحیه منفصل شهری نایسر، پرجمعیت‌ترین و به موازات آن دارای بیشترین مساحت است (هدایت، ۱۴۰۰: ۱۲۵).

مشارکت‌کنندگان این پژوهش را فرودستان شهری ساکن در ناحیه نایسر تشکیل می‌دهند. بر اساس تعریف، فرودستان شهری به گروه‌های اجتماعی-اقتصادی اطلاق می‌شوند که در پایین‌ترین رده سلسله‌مراتب شهری قرار دارند و از طرد ساختاری از اقتصاد رسمی، خدمات اجتماعی و شبکه‌های حمایتی نهادی رنج می‌برند (قادرزاده و مصطفایی، ۱۴۰۲).

گردآوری داده‌ها در این پژوهش از طریق ترکیب چهار شیوه کیفی

¹ Validity

² Data Triangulation

³ Member Checking

⁴ Thick Description

⁵ Positionality

تفاوت طبقه‌ای و اجتماعی با ساکنان فرودست ناپس می‌تواند به ایجاد فاصله قدرت و تحمیل قرائت‌های بیرونی منجر شود. به‌ویژه در بافت فرهنگی کردستان، حساسیت‌های زبانی و اعتمادسازی اولیه چالش‌های مهمی بودند. برای مدیریت این سوگیری‌ها و حفظ صداقت پژوهشی، از استراتژی «بازتابندگی مداوم و ساختاریافته» استفاده شد.

بدین منظور، پژوهشگر پس از هر جلسه مشاهده یا مصاحبه، یادداشت‌های میدانی را با «یادداشت‌های بازتابنده» تکمیل می‌کرد تا احساسات، پیش‌فرض‌ها و تأثیرات متقابل خود با مشارکت‌کنندگان را ثبت و نقد کند. برای نمونه، در کدگذاری اولیه، برخی رفتارهای ساکنان (مانند عدم پرداخت عوارض) ابتدا تحت عنوان «قانون‌گریزی» کدگذاری شد؛ اما پس از بازتابندگی و بازبینی توسط همتایان، این کد به «تاکتیک مقاومت در برابر طرد ساختاری» اصلاح گردید تا از انگ‌زنی به ساکنان پرهیز شود.

تحلیل داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون انجام شد که شامل شش مرحله پیشنهادی براون و کلارک^۱ (۲۰۰۶) است: (۱) آشنایی با داده‌ها، (۲) تولید کدهای اولیه، (۳) جست‌وجوی تم‌ها، (۴) بازبینی تم‌ها، (۵) تعریف و نام‌گذاری تم‌ها و (۶) تولید گزارش نهایی. برای تضمین روایی و پایایی پژوهش، از راهبردهای متعددی از جمله بازبینی توسط مشارکت‌کنندگان، مشاهده طولانی‌مدت، بازبینی توسط همتایان، توصیف غنی، ثبات رویه‌ها، حسابرسی دقیق و مثلث‌سازی

داده‌ها استفاده شد.

درمجموع، ۳۸ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته عمیق با مشارکت‌کنندگان ساکن ناحیه ناپس انجام گرفت که با نمونه‌گیری هدفمند تا مرحله اشباع نظری و با حداکثر تنوع انتخاب شده بودند. علاوه بر این، داده‌های حاصل از مشاهدات مشارکتی طولانی‌مدت (۱۲ ماه) و سه جلسه بحث گروهی متمرکز نیز در تحلیل نهایی به‌کار گرفته شد. پژوهشگر پس از انجام مصاحبه شماره ۳۵، با تکرار مضامین و مقولات در مصاحبه‌های بعدی مواجه شد و مصاحبه‌های ۳۶ تا ۳۸ به‌منظور حصول اطمینان نهایی از اشباع نظری و پوشش حداکثری تنوع موجود در جامعه مورد مطالعه انجام پذیرفت. بنابراین، تعداد مصاحبه‌ها (۳۸ مصاحبه) در راستای نیل به اشباع نظری کامل و تضمین غنای داده‌ها تعیین گردید.

به‌منظور رعایت اصول اخلاق پژوهش و حفظ ناشناس‌سازی، نام مشارکت‌کنندگان با کدهای عددی (از ۰۰۱ تا ۰۳۸) جایگزین شد. در مجموع، ۳۸ مصاحبه عمیق با ساکنان ناحیه ناپس انجام گرفت که با روش نمونه‌گیری هدفمند و با حداکثر تنوع در ویژگی‌های جمعیت‌شناختی انتخاب شدند.

این تنوع در ویژگی‌های جمعیت‌شناختی، امکان درک چندصدایی از تجربه زیسته حاشیه‌نشینی را فراهم ساخت.

جدول ۱. مشخصات مشارکت‌کنندگان در پژوهش

Table 1. Characteristics of the study participants

متغیر	طبقه بندی	فراوانی	درصد
جنسیت	مرد	۲۲ نفر	۵۸
	زن	۱۶ نفر	۴۲
سن	۱۵-۲۹ سال	۴	۱۰/۵
	۳۰-۴۹ سال	۲۱	۵۵/۳
	۵۰ سال و بالاتر	۱۳	۳۴/۲
سطح تحصیلات	کمتر از دیپلم	۱۷	۴۴/۷
	دیپلم	۱۱	۲۸/۹
	فوق دیپلم/ کارشناسی	۶	۱۵/۸
	کارشناسی ارشد و بالاتر	۴	۱۰/۶
وضعیت اشتغال	شاغل (رسمی، آزاد، کارگری، خدمات)	۲۶	۶۸/۴
	خانه‌دار	۴	۱۰/۵
	بیکار/جویای کار	۳	۷/۹
	بازنشسته	۲	۵/۳
	سایر (دانشجو/موارد خاص)	۳	۷/۹
مدت زمان سکونت در ناپس	کمتر از ۵ سال	۴	۱۰/۵
	۵ تا ۱۴ سال	۱۷	۴۴/۷
	۱۵ سال به بالاتر	۱۷	۴۴/۸

¹ Braun & Clarke

یافته‌ها

این بخش به ارائه تحلیلی عمیق از داده‌های حاصل از اتنوگرافی انتقادی در ناحیه منفصل شهری نایسر می‌پردازد. به‌منظور تسهیل درک خواننده از ساختار تحلیلی پژوهش، ابتدا جدول تم‌ها و مفاهیم

استخراج‌شده از داده‌ها ارائه می‌شود تا ماتریس مفهومی یافته‌ها روشن گردد (جدول ۲). سپس هر یک از این تم‌ها به‌صورت تفصیلی بر اساس داده‌های تجربی تبیین می‌شود.

جدول ۲. مدل مفهومی چهارلایه تعامل ساختار، کالبد، تجربه و کنشگری

Table 2. The four-layer conceptual model of the interaction of structure, form, experience, and agency

سیاست‌های متناظر	تعریف ضمنی	پیامدها	مکانیسم‌ها	ویژگی	لایه
پاکسازی، جابه‌جایی اجباری، سیاست‌های انتظامی و کنترل‌گر	فقر به مثابه «هزینه بالای زیست»؛ حاشیه به مثابه مسئله‌ای که باید مدیریت/پاکسازی شود	ایجاد بستر برای لایه کالبدی و اقتصادی (کالبد دوار، نابرابری خدمات)	برنامه‌ریزی حذفی، برچسب‌گذاری منفی، کنترل‌گریشی فضا و جمعیت	طرد برنامه‌ریزی شده، گفتمان سلطه، نظارت‌گریشی	لایه ساختاری و گفتمانی
به رسمیت شناختن حقوق فضایی (حق به شهر، دسترسی عادلانه به خدمات و زیرساخت)	حاشیه‌نشینی به مثابه وضعیت تحمیلی و سیاسی، نه صرفاً ناکامی فردی	حاشیه‌نشینی به عنوان «وضعیت سیاسی» ناشی از طرد؛ بازتولید نابرابری	سرمایه‌گذاری‌گریشی، محرومیت خدماتی، حبس شدن در مشاغل غیررسمی و ناامن	کالبد دوار، زیرساخت ناکارآمد، اقتصاد بقا	لایه کالبدی و اقتصادی
تقویت سرمایه اجتماعی موجود، مداخلات حمایتی و توانمندساز (نه صرفاً خیریه‌ای)	ساکنان قربانیان محض نیستند؛ سوژه‌هایی درگیر رنج و درعین حال جست‌وجوی کرامت	آسیب روانی و بدنی، احساس بی‌قدرتی نسبی، اما نه حذف کامل عاملیت	در معرض خشونت نمادین و مادی، ترس از جابه‌جایی، بی‌ثباتی اقتصادی-امنیتی	رنج کالبدی، ناامنی چندلایه، فرسایش امید	لایه تجربه زیسته و روانی
به رسمیت شناختن حقوق قضایی (دسترسی به عدالت، حق اعتراض، حق تملک/سکونت) و تقویت سازوکارهای مشارکتی	ساکنان کنشگرانی‌اند که برای «زندگی شایسته» و حق ماندن/دیدن/شنیده شدن تلاش می‌کنند	بقای فیزیکی، حفظ کرامت انسانی، ترسیم افق تغییر و امکان چانه‌زنی با ساختار	سازمان‌دهی غیررسمی، استفاده خلاقانه از فضا، شبکه‌های حمایتی، بازتعریف هویت	تاکتیک‌های مقاومت، سرمایه اجتماعی، خانه به مثابه دژ، امید به عدالت	لایه کنشگری و فضای سوم

لایه ساختاری و گفتمانی

یافته‌ها نشان می‌دهد نایسر در ساده‌ترین توصیف اتنوگرافیک، «جغرافیایی برای طردشدگان» است؛ فضایی که کالبد آن محصول غیاب برنامه‌ریزی رسمی و حضور فعالانه منطق سود و بقا است. این فضا مصداق عینی «فضای ادراک‌شده» در نظریه لوفور است که روابط اجتماعی نابرابر در آن متجسد شده و خود را در شکل فضا و سازمان فضایی زندگی روزمره نشان می‌دهد. نایسر بر دامنه‌های شرقی کوه آبدیر، همچون زخمی گشوده بر پیکر سندنجان نشسته است؛ این استقرار تصادفی نیست، بلکه نمادی از «طرد برنامه‌ریزی‌شده» و رانده شدن جمعیت‌های فرودست به حاشیه‌های کالبدی و نمادین شهر است. از بلندی‌های محله، چشم‌اندازی پارادوکسیکال دیده می‌شود: در افق، شهر رسمی با بلوارهای عریض، نورپردازی شبانه و برج‌های مسکونی، و در زیرپا، دریایی آشفته از بام‌های حلبی و آجری که بر شیب تند کوه سرازیر شده‌اند. این منظر عینی، مفهوم «شهر دوار» را به روشنی مجسم می‌کند و شکاف طبقاتی و جدایی فضایی را به‌صورت بصری نمایش می‌دهد. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد قدرت در مواجهه با نایسر

عمدتاً به‌صورت کنش‌های آشکار قهرآمیز یا گفتارهای صریح تحقیرآمیز ظاهر نمی‌شود؛ بلکه غالباً از طریق سازوکارهایی پیچیده، پراکنده و ظاهراً خنثی اعمال می‌گردد که اثری عمیقاً کنترل‌گر و محروم‌ساز دارند. این سازوکارها را می‌توان در دو منطق به هم پیوسته خلاصه کرد: از یک سو «نظارت‌گریشی و مشروط» و از سوی دیگر «بی‌توجهی برنامه‌ریزی‌شده». در منطق نخست، نهادهای رسمی حضور خود را عمدتاً در قالب سرکوب، ضبط بساط فروشان یا عملیات تخریب ساخت‌وسازهای غیرمجاز نشان می‌دهند که منجر به تولید «فضای ادراک‌شده» نابرابر می‌شود؛ درحالی‌که در منطق دوم، در حوزه‌هایی مانند خدمات‌رسانی، زیرساخت و حمایت اجتماعی، نوعی غیبت ساختاری و سیستماتیک مشاهده می‌شود که ناامنی مزمن و بازتولید حاشیه‌نشینی را در پی دارد. گفتمان مسلط درباره نایسر در سخنان مسئولان شهری و استانی، گزارش‌های خبری و حتی در گفتار روزمره شهروندان، خود به ابزار مهمی برای اعمال قدرت بدل می‌شود. روایت‌های ساکنان نشان می‌دهد سه الگوی غالب در این بازنمایی تکرار می‌شود: نایسر به مثابه «مشکل» (منبع جرم، آلودگی یا بی‌نظمی)، به

آسیب‌زا از جمله خرید و فروش مواد مخدر می‌چرخد. در این شرایط، فقر صرفاً به معنای پایین بودن سطح درآمد نیست؛ بلکه به معنای پرداخت هزینه‌های بیشتر برای دسترسی به همان حداقل خدمات و کالاها است؛ وضعیتی که در ادبیات شهری از آن با عنوان «مالیات بر فقر» یاد می‌شود، یعنی جایی که فرودستان شهری برای آب، مسکن، حمل‌ونقل و خدمات پایه، در ازای کیفیتی پایین‌تر، بهایی بالاتر می‌پردازند و این امر فشار اقتصادی بر خانوارهای فرودست را تشدید می‌کند.

لایه تجربه زیسته و روانی

یافته‌ها نشان می‌دهد رنج در نایس‌ر پیش از هر چیز، رنجی کالبدی و ملموس است که مستقیماً از فقدان و ناکارآمدی خدمات پایه ناشی می‌شود. این رنج در روایت‌های ساکنان با وضوح زیادی حضور دارد؛ رنجی که به تدریج نه یک وضعیت استثنایی، بلکه بخشی از «قاعده زندگی روزمره» می‌شود. یک مادر جوان در توصیف تجربه‌اش می‌گوید: «هر روز صبح که از خواب بیدار می‌شیم، اولین فکرمان این‌ه که آیا امروز هم از شیر آب می‌آد یا نه. بچه‌ها رو باید با یه کاسه آب بشوریم. احساس می‌کنیم تو قرن وسطی زندگی می‌کنیم.» این روایت، شکاف عمیق میان استانداردهای زندگی در شهر رسمی و شرایط زیست در نایس‌ر را به خوبی آشکار می‌سازد و دشواری‌های روزمره را به عادی‌سازی رنج و تبدیل محرومیت به قاعده زندگی پیوند می‌دهد. رنج اقتصادی لایه دیگری از این تجربه را تشکیل می‌دهد؛ رنجی مزمن که نه به‌صورت یک حادثه مقطعی، بلکه به مثابه وضعیتی دائمی تجربه می‌شود. یکی از کارگران روزمزد می‌گوید: «همیشه فردا رو نمی‌بینم. فقط امروز رو می‌بینم. اگه امروز کار نباشه، فردا نون شب بچه‌هام از کجا بیاد؟ این استرس، مثل غده‌ای تو وجودت رشد می‌کنه.» این تصویر، ناامنی شدید معیشتی، زندگی در افق «روزبه‌روز» و فرسایش روانی ناشی از تداوم نگرانی برای تأمین نیازهای اولیه را به خوبی نشان می‌دهد. ناامنی در نایس‌ر ابعادی درهم‌تنیده دارد؛ از ناامنی کالبدی و زیست‌محیطی تا ناامنی اجتماعی و اخلاقی. یک مادر نگران در روایت خود می‌گوید: «همیشه گوشم به صدای دعوا و جیغ تو کوچه‌ست. می‌ترسم بچه‌م با بچه‌های موادفروش نشست و برخاست کنه. مدرسه که تموم می‌شه، دلم هواسش می‌شه.» در اینجا، خانه به پناهگاهی نسبی در برابر ناامنی بیرون تبدیل می‌شود، اما این پناه نیز زیر سایه دائمی اضطراب و دل‌واپسی قرار دارد. نکته کلیدی در این روایت‌ها، تدریجی بودن فرایند «عادی‌سازی رنج» است. آنچه در ابتدا می‌تواند شوک‌آور و تحمل‌ناپذیر باشد، در گذر زمان به وضعیت عادی بدل می‌شود. یکی از ساکنان قدیمی محله می‌گوید: «دیگر حتی شکایت هم نمی‌کنم. اینجا، درد کشیدن کار هر روزه‌ست. آدم عادت می‌کنه. اما این عادت کردن، از خود درد بدتره. یعنی امیدت رو از دست دادی.»

مثابه «تهدید» (خطر امنیتی یا جمعیتی برای شهر رسمی) و در بهترین حالت، به مثابه «حاشیه مغفول» یا فراموش‌شده. چنین بازنمایی‌هایی، ساکنان را از پیش در جایگاه «مسئله» قرار می‌دهد و امکان شنیده‌شدن تجربه‌ها و مطالبات آنان به‌عنوان شهروندان واجد حقوق را محدود می‌کند و به مشروعیت‌بخشی به بی‌توجهی و سرکوب و سلب حق شهروندی می‌انجامد.

لایه کالبدی و اقتصادی

بافت نایس‌ر در تنشی دائم میان «تراکم شدید انسانی» و «گسترده‌گی بی‌قاعده کالبدی» قرار دارد. واحدهای مسکونی چنان فشرده‌اند که در معابر باریک، ساکنان دو سوی کوچه می‌توانند از پنجره‌ها با یکدیگر دست بدهند؛ درعین‌حال، رشد افقی و پراکنده ساخت‌وسازها، تصویری از گسترش قارچ‌گونه و فاقد هرگونه ضابطه رسمی را رقم زده است. معماری تابع قاعده‌ای مشخص نیست؛ از اتاقک‌های گلی یک‌اشکوبه تا سازه‌های چندطبقه نیمه‌تمام با اسکلت فلزی، کنار هم نشسته‌اند و سیمای ناهمگون و نالایم محله را شکل داده‌اند. فقدان یا ناکارآمدی خدمات پایه شهری، در نایس‌ر نه استثنا بلکه مؤلفه‌ای ساختاری و بازتولیدکننده وضعیت حاشیه‌نشینی است. آب شرب در بسیاری از نقاط از شبکه‌ای ضعیف و نامطمئن تأمین می‌شود و تانکرهای سیار به نماد غیررسمی حیات بدل شده‌اند؛ خرید آب از این تانکرها هزینه‌ای قابل‌توجه برای خانوارها تحمیل می‌کند و کیفیت بهداشتی آن همواره محل تردید است. در بخش‌هایی از محله، شبکه دفع فاضلاب وجود ندارد و فاضلاب خانگی به چاه‌های جذبی کم‌ظرفیت یا جوی‌های روباز سرازیر می‌شود که به کانون تعفن و خطرات بهداشتی تبدیل شده‌اند. شبکه برق نیز با انشعابات غیراستاندارد، کابل‌های لخت و سیم‌کشی‌های خودسرانه، خطر آتش‌سوزی را در بافتی به‌شدت متراکم و صعب‌العبور چند برابر می‌کند. روشنایی معابر محدود و نامنظم است؛ بسیاری از کوچه‌ها شب‌ها در تاریکی فرو می‌روند و این امر احساس ناامنی را تشدید و عملاً بخش بزرگی از فضای عمومی شبانه را تعطیل می‌کند. مدیریت پسماند نیز ناکارآمد است؛ زباله‌ها اغلب برای مدت طولانی در گوشه معابر رها می‌شوند و توسط حیوانات ولگرد پراکنده شده، منظره و بویی آزاردهنده ایجاد می‌کنند. این شرایط، خدمات پایه را به کالایی لوکس تبدیل کرده و خطر بهداشتی و ایمنی را برای ساکنان به یک تهدید روزمره بدل ساخته است. اقتصاد نایس‌ر بر پایه «اقتصاد بقا» استوار است. بخش عمده‌ای از ساکنان در «حاشیه اقتصاد رسمی شهر» ادغام شده‌اند؛ ادغامی که با ناامنی شغلی، دستمزدهای ناچیز و فقدان بیمه و حمایت نهادی همراه است. چشم‌انداز اشتغال در محله عمدتاً حول کارگری روزمزدی ساختمانی، دست‌فروشی و فروشندگی سیار، انواع مشاغل موقت و کاذب مانند باربری با گاری دستی و جمع‌آوری و تفکیک زباله، و در مواردی، مشارکت در اقتصاد

فقط عرصه رنج و منازعه، بلکه میدان آفرینش، پیوند و امید است. در این فضا، «خانه» صرفاً سرپناهی فیزیکی نیست، بلکه «دژی اخلاقی» و حریمی برای حفظ کرامت فردی و خانوادگی است؛ مهم‌ترین صحنه برای سوژه‌سازی که در آن قواعد مراقبت و احترام بازتعریف می‌شود. سرمایه‌گذاری وجودی خانواده -اعم از هزینه، وقت و احساس- در این خانه متمرکز است تا شکلی از «زندگی شایسته» برای اعضا، به‌ویژه نسل بعد، محقق شود.

افزون بر خانه، فضاهای تصاحب‌شده محلی مانند سرکوپه‌ها، کافه‌های کوچک، مساجد و سکوهاى جلوی مغازه‌ها در غیاب طرح‌های رسمی شهری، به عرصه‌های حیاتی برای ساخت اجتماع بدل شده‌اند. این مکان‌ها از طریق استفاده مداوم، خرده‌آیین‌های محلی و تعاملات روزمره، «تصاحب» و اجتماعی شده‌اند. ستون فقرات این فضای سوم را شبکه‌های اخلاقی همیاری تشکیل می‌دهد؛ الگوهایی نظیر قرض‌الحسنه خرد بدون وثیقه، کار جمعی داوطلبانه «عونه» برای ساخت‌وساز یا کمک در بحران، و واسطه‌گری برای یافتن کار. این نظم اخلاقی نانوشته که بر اشتراک در آسیب‌پذیری و وابستگی متقابل استوار است، به جبران خلأهای نهادی دولت منجر شده و شبکه ایمنی اجتماعی قدرتمندی می‌سازد.

در نهایت، ساکنان نایسر محصور در حال خود نیستند؛ آنان با طرح خواسته‌هایی چون دسترسی پایدار به خدمات، امنیت بدون تحقیر و مشارکت در تصمیم‌گیری‌های محلی، «برنامه حداقلی عدالت فضایی» را ترسیم می‌کنند. این آرزوها نه تنها نقدی بر وضعیت موجود است، بلکه نشان می‌دهد چگونه تخیل عدالت‌خواهانه و امید به تغییر، بخشی جدایی‌ناپذیر از تجربه زیسته حاشیه‌نشینان است.

سنتز مدل مفهومی

بر اساس یافته‌های فوق، می‌توان حاشیه‌نشینی در نایسر را نه یک «مشکل شهری» یا «کانون جرم»، بلکه یک «سیستم اجتماعی-فضایی پیچیده» دانست. در این مدل، لایه ساختاری (طرد برنامه‌ریزی‌شده) و گفتمان سلطه، بستر را برای لایه کالبدی (کالبد دواپاره) و اقتصادی (اقتصاد بقا) فراهم می‌آورد که پیامد آن در لایه تجربه زیسته (رنج ملموس و فرسایش امید) نمایان می‌شود. اما ساکنان در لایه چهارم، یعنی کنشگری و فضای سوم، با تاکتیک‌های مقاومت و شبکه‌های همیاری واکنش نشان می‌دهند.

این مدل نشان می‌دهد که فقر تنها کمبود درآمد نیست، بلکه «هزینه بالای زیست» است؛ حاشیه‌نشینی تنها یک مکان نیست، بلکه یک «وضعیت سیاسی» از طرد است. ساکنان قربانیان محض نیستند، بلکه کنشگرانی هستند که با خلق «شبکه‌های اخلاقی» و «فضای سوم»، به دنبال ساختن «زندگی شایسته» در دل محرومیت‌اند. این چارچوب تحلیلی می‌تواند مبنایی برای تغییر پارادایم سیاست‌گذاری

این بیان، نوعی فرودستی در سطح احساسی و نمادین را نشان می‌دهد؛ جایی که نه فقط بدن، بلکه افق امید و امکان تصور آینده نیز زیر فشار رنج فرسوده می‌شود و خطر تسلیم‌پذیری و انفعال عمیق را افزایش می‌دهد.

لایه کنشگری و فضای سوم

ساکنان نایسر در مواجهه با استراتژی‌های چندلایه سلطه و طرد، نه منفعل و تسلیم‌پذیر، بلکه کنشگرانی فعال‌اند که «زرادخانه‌ای از مقاومت‌های روزمره» را برای بقا پرورش داده‌اند. این مقاومت‌ها اغلب خرد، غیررسمی و به ظاهر کوچک‌اند، اما در مجموع، امکان حفظ کرامت و تحقق پیروزی‌های جزئی را در دل ساختارهای نابرابر فراهم می‌سازند. یکی از برجسته‌ترین تاکتیک‌ها، دسترسی غیررسمی به خدمات پایه است؛ برای مثال، گرفتن انشعابات خودسرانه آب یا برق به‌عنوان نوعی «راه خودرو» برای دور زدن محدودیت‌های تحمیلی نهادی عمل می‌کند. ساخت‌وسازهای غیرمجاز و تدریجی نیز در حکم «کنش سیاسی خاموش» است؛ در این فرایند، ساکنان بدون مجوز رسمی، با اتکا به حضور فیزیکی و استمرار سکونت، حقی بر فضا قائل شده و مالکیت خود را تثبیت می‌کنند. همچنین، اقتصاد پنهان و شبکه‌های مبادله غیررسمی مانند: دست‌فروشی‌های سیار مجهز به سیستم‌های هشدار محلی برای گریز از مأموران نشان‌دهنده توانایی ساکنان در انطباق با فشارهای اقتصادی است. فراتر از این، استفاده از سکوت، انفعال آگاهانه، کنایه و طنز به‌عنوان سلاح‌های نمادین در همان معنایی که اسکات از مفهوم «سلاح‌های ضعیفان» مراد می‌کند (Scott, 1985) به‌طور مداوم گفتمان رسمی طرد را بی‌اعتبار کرده و از بار روانی فشارهای ساختاری می‌کاهد.

در برخی نقاط عطفی، این مقاومت‌های خرد به کنش جمعی آشکارتری بدل می‌شود. یکی از بارزترین نمونه‌ها در نایسر، بسیج خودجوش ساکنان برای جلوگیری از تخریب منازل است. روایت‌ها حاکی از آن است که به محض آگاهی از حضور ماشین‌آلات شهرداری، موجی از اطلاع‌رسانی در محله به راه می‌افتد. در این صحنه‌ها، زنان در صف اول ایستاده و بدن‌های خود را به‌عنوان سپری نمادین در برابر بولدورها قرار می‌دهند. این کنش‌های جمعی، اگرچه غالباً به عقب‌نشینی‌های تاکتیکی یا مذاکرات محدود ختم می‌شود، اما لحظات مهمی از بروز عاملیت جمعی و بازتعریف نسبت ساکنان با نهادهای قدرت را رقم می‌زند که فراتر از نتایج کوتاه‌مدت، هویت مقاومت‌گر محله را تقویت می‌کند.

فراتر از میدان نبرد سلطه، یافته‌ها بر لایه‌ای از واقعیت نایسر متمرکز است که می‌توان آن را «فضای سوم» نامید؛ عرصه‌ای که در آن ساکنان در دل شرایط دشوار، به آفرینش فعالانه معنا، روابط انسانی و اشکال خاصی از جامعه‌پذیری دست می‌زنند. در این سطح، نایسر نه

کرده‌اند. این عمل، مصداق بارز «تصاحب اجتماعی فضا» است که شکاف میان برنامه‌ریزی رسمی و زندگی روزمره را پر می‌کند.

علاوه‌براین، تحلیل سازوکارهای مدیریتی با تکیه بر مفهوم «زیست‌قدرت» فوکو نشان داد که چگونه قدرت در نایسر از طریق نظارت‌های خرد اعمال می‌شود. با این حال، یافته‌ها ثابت کرد که قدرت در نایسر مطلق نیست. مقاومت‌های روزمره از انشعابات غیررسمی تا بسیج‌های محلی برای جلوگیری از تخریب نشان‌دهنده عاملیت فعال ساکنانی است که در برابر سوژه شدن مقاومت می‌کنند. این یافته‌ها در کنار رویکرد انتقادی مارکوزه، ما را به این نتیجه می‌رساند که نایسر عرصه‌ای است که در آن سلطه و مقاومت به‌طور هم‌زمان در تولید فضا نقش دارند و نابرابری، یک «امر ساختاری» است که تنها با توانمندسازی نهادمند ساکنان قابل تغییر است.

یافته‌های این پژوهش در نایسر با ادبیات موجود در حوزه حاشیه‌نشینی در سطوح مختلفی در گفت‌وگو است. نخست، در مورد اقتصاد بقا، یافته‌های این مطالعه (نظیر بهره‌گیری از کارهای غیررسمی و شبکه‌های همیاری) با نتایج مطالعات کلاسیک حاشیه‌نشینی (Bayat, 2013) هم‌سو است؛ با این تفاوت که در نایسر، این اقتصاد نه صرفاً یک سازوکار انفعالی، بلکه یک کنشگری فعال برای حفظ "حیات شایسته" است. این یافته با دیدگاه Simone (2022) درباره "پیرامون‌ها"^۱ نیز هم‌خوانی دارد؛ جایی که ساکنان حاشیه به‌جای انفعال، از طریق شبکه‌های غیررسمی، "زیرساخت‌های اجتماعی" خود را برای مواجهه با طرد ساختاری بازتولید می‌کنند.

دوم، در خصوص لایه کالبدی و رنج‌های زیسته، یافته‌های پژوهش حاضر (فرسایش امید و احساس طرد کالبدی) با مطالعات صورت‌گرفته بر روی سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران، از جمله پژوهش‌های محمدی و اداک (۱۳۹۸) و صفری و عوض‌نیا (۱۴۰۰)، هم‌راستاست. با این حال، مطالعه حاضر نشان می‌دهد که نایسر نه یک فضای همگن فقر، بلکه یک "فضای سوم" است که در آن، سرمایه‌های اجتماعی همیارانه، تضاد میان "سیاست‌های طردکننده رسمی" و "عاملیت ساکنان" را به شکلی متفاوت از نمونه‌های مشابه در شهرهای دیگر مدیریت می‌کند. در نهایت، این نتایج تأکید می‌کند که برخلاف تصور رایج در برخی برنامه‌ریزی‌های شهری بالاب‌پایین، حاشیه‌نشینی یک "وضعیت ایست" نیست، بلکه یک "فرایند سیال" است که نیازمند بازنگری در سیاست‌گذاری‌های مبتنی بر حق به شهر است.

در نهایت، یافته‌ها مؤید آن است که حاشیه‌نشینی در نایسر حاصل تعامل «طرد ساختاری»، «اعمال قدرت انضباطی» و «کنشگری مقاومتی» است. براین اساس، پیشنهاد‌های عملی پژوهش در سه محور ارائه می‌شود:

شهری باشد؛ به‌نحوی که به جای «پاکسازی» بر «به‌رسمیت‌شناختن حقوق فضایی» و «تقویت سرمایه اجتماعی موجود» تأکید شود. این رویکرد، بازگشت به سوی «حق به شهر» و احیای عاملیت فرودستان است؛ فرودستانی که با وجود تمام محدودیت‌ها، همچنان با کنشگری خود، شهر را به میدان نبرد برای عدالت بدل کرده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف فهم تجربه زیسته حاشیه‌نشینی و شناسایی سازوکارهای بازتولید آن در سکونتگاه نایسر انجام شد. مسئله اصلی این پژوهش آن بود که حاشیه‌نشینی در نایسر چگونه در پیوند میان ساختارهای شهری، شرایط اقتصادی و تجربه روزمره ساکنان شکل می‌گیرد و تداوم می‌یابد. در بسیاری از مطالعات شهری، سکونتگاه‌های غیررسمی عمدتاً به‌عنوان مسئله‌ای کالبدی یا پیامد کمبود مسکن تلقی شده‌اند؛ در حالی که تجربه زیسته ساکنان نشان می‌دهد این پدیده ابعاد پیچیده‌تری دارد و در بستر روابط قدرت، طرد فضایی و نابرابری در دسترسی به منابع شهری بازتولید می‌شود. از این رو، این پژوهش تلاش کرد با رویکردی کیفی و مبتنی بر روایت‌های مشارکت‌کنندگان، ابعاد مختلف زیست حاشیه‌ای در نایسر را واکاوی کرده و نشان دهد که چگونه «طرد» و «عاملیت» در یک دیالکتیک پیچیده، فضای سکونتگاه را تولید می‌کنند.

یافته‌های این پژوهش به‌روشنی نشان می‌دهد که نایسر را نمی‌توان صرفاً به‌عنوان یک مسئله کالبدی یا آسیب شهری تحلیل کرد، بلکه این محله باید به مثابه یک برساخت اجتماعی-فضایی در بستر روابط نابرابر قدرت فهم شود. تجربه زیسته ساکنان مؤید آن است که حاشیه‌نشینی در نایسر تنها معادل فقر درآمدی نیست، بلکه نوعی «هزینه بالای زیست» است؛ هزینه‌ای که از هم‌پوشانی محرومیت زیرساختی، بی‌ثباتی اقتصادی، ناامنی چندلایه و طرد نهادی ناشی می‌شود.

در خوانش داده‌های میدانی، پیوند میان سه‌گانه لوفور و وضعیت نایسر به نتایج قابل توجهی منجر شد. در سطح «فضای بازنمایی‌شده»، سیاست‌های رسمی، محله را نه به‌عنوان یک زیست‌بوم شهری، بلکه به مثابه «تهدید» یا «ناهنجاری» صورت‌بندی می‌کنند که نتیجه آن، تخصیص حداقلی منابع است. در سطح «فضای ادراک‌شده»، این طرد در کالبد دوباره و اقتصاد بقا عینیت یافته است. اما در سطح سوم، یعنی «فضای زیسته»، ما با شگفتی بازآفرینی مواجهیم؛ جایی که ساکنان از طریق شبکه‌های همیاری (مانند قرض‌الحسنه‌های محلی و حمایت‌های همسایگی)، فضاهای غیررسمی را به کانون‌های همبستگی بدل

¹ Surrounds

فوکو، میشل (۱۳۹۴). مراقبت و تنبیه: تولد زندان (نیکو سرخوش و افشین جهانپنده، مترجمان). تهران: نشر نی. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۷۵).
 فوکو، میشل (۱۳۹۵). تاریخ جنسیت، جلد اول: اراده به دانستن (نیلوفر ماتین‌زاده، مترجم). تهران: نشر رخداد نو. (اثر اصلی منتشر شده در ۱۹۷۶).
 مارکوزه، پیتر (۱۳۹۶). شهر و نظریه انتقادی (ا. پورمحمد و دیگران، مترجمان). انتشارات دانشگاه تهران. (اثر اصلی ۲۰۰۹).

<https://doi.org/10.22059/utpress.2017.654321>

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات اجتماعی (۱۴۰۱). حاشیه‌نشینی (اسکان غیررسمی) در ایران: رویکردها، سیاست‌ها و اقدامات (شماره مسلسل: ۱۸۵۴۵). تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

<https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1753875>

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، دفتر مطالعات زیربنایی (۱۴۰۲). بررسی سیاست‌ها و قوانین ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی در ایران و ارائه پیش‌نویس تقنینی بازنگری طرح‌های توانمندسازی و ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

<https://rc.majlis.ir/fa/report/show/1785307>

محمدی، جمال و اداک، صائب (۱۳۹۸). حاشیه‌نشینی شهری و تجربه رنج اجتماعی (مجله نایسر شهر سنج). فصلنامه علوم اجتماعی، ۲۶(۸۶): ۱۵۷-۱۸۴.

<https://doi.org/10.22054/qjss.2019.39701.2046>

میرحسینی، زهرا؛ پیش‌دار، ساناز؛ بیگ محمد بالانچی، نشمیل (۱۴۰۲). چالش‌ها و مسائل انجام امور خیردر مناطق حاشیه‌نشین. مطالعات وقف و امور خیریه، ۱۰۷-۱۲۸: ۱۰۷.

<https://doi.org/10.22108/ecs.2022.135360.1028>

هدایت، عثمان (۱۴۰۰). روند توسعه فضایی کالبدی حاشیه‌نشینی و شکل‌گیری کشمکش‌های ارضی (اتنوگرافی نهادی حاشیه‌نشینی در ناحیه منفصل نایسر شهر سنج). فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۲۱(۲): ۱۵۹-۱۲۱.

<https://doi.org/10.22054/urdp.2022.65073.1398>

یانگبانی، بهمن (۱۳۹۹). تبیین مکانیسم‌های اثربخش در شکل‌گیری آسیب‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی (منطقه یاسر سنج): مورد مطالعه. مطالعات جامعه‌شناختی، ۲۷(۱): ۷۷-۱۱۰.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1703154>

Agyabeng, A.N., Peprah, A.A., Mensah, J.K., Mensah, E.A. (2022).

Informal settlement and urban development discourse in the global south: evidence from ghana. *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 76(4): 242-253.

<https://doi.org/10.1080/00291951.2022.2113428>

Auyero, J., & Berti, M.F. (2015). In harm's way: the dynamics of urban violence. Princeton University Press.

<https://doi.org/10.1515/9781400868646>

Bayat, A. (2013). Life as politics: how ordinary people change the middle east (2nd ed.). Stanford University Press.

<https://www.amazon.com/Life-Politics-Ordinary-People-Change/dp/0804783276>

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77-101.

<https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

Brenner, N., Marcuse, P., Mayer, M. (2012). Cities for people, not for profit: critical urban theory and the right to the city. Routledge.

<https://www.routledge.com/Cities-for-People-Not-for-Profit-Critical-Urban-Theory-and-the-Right-to-the-City/Brenner-Marcuse-Mayer/p/book/9780415601788?utm>

Davis, M. (2006). Planet of slums. Verso.

<https://archive.org/details/planetofslums0000davi>

Fox, A., Ziervogel, G., Scheba, S. (2023). Strengthening community-based adaptation for urban transformation: managing flood risk in informal settlements in cape town. *Local*

۱. اولویت نخست: اجرای طرح فوری تاب‌آوری (حل بحران آب، فاضلاب و روشنایی) به‌عنوان پیش‌شرط هرگونه مداخله.

۲. اولویت دوم: تغییر رویکرد از «تخریب و جابجایی» به «بهسازی درجا با مشارکت ساکنان»، که حفظ حق سکونت را تضمین می‌کند.

۳. اولویت سوم: به‌نحوی که این شورا صاحب بودجه و قدرت نظارتی «شورای محله»، به‌نحوی که این شورا صاحب بودجه و قدرت نظارتی در محله شود.

این مطالعه نشان می‌دهد که آینده نایسر بستگی به توان «فرایند عاملیت و بهسازی» ساکنان برای تأثیرگذاری بر ساختارهای حکمرانی دارد. تغییر مسیر از «کنترل‌گرایی» به «توسعه عادلانه و مشارکتی»، در راستای آنچه هاروی آن را حق ساکنان شهری بر بازتولید و تصرف فضای شهری می‌نامد (Harvey, 2008 and 2012)، تنها راه خروج از بن‌بست حاشیه‌نشینی در نایسر و سایر سکونتگاه‌های مشابه در مناطق مرزی ایران است.

سپاس‌گزاری

این مقاله مستخرج از رساله دوره دکتری نویسنده نخست با عنوان «اتنوگرافی انتقادی مسائل و پیامدهای حاشیه‌نشینی در میان فرودستان شهری، مورد مطالعه: ناحیه منفصل شهری نایسر سنج» است و در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران انجام شده است، که از آن دانشگاه سپاس‌گذاری می‌شود.

منابع

آقاجانی، حسین؛ رزاقیان، فرزانه؛ قاضی، رضا (۱۴۰۲). شناسایی عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری و رشد سکونتگاه‌های غیررسمی در شهر مشهد (مورد مطالعه: پهنه‌های سیدی، خواجهربیج، قلعه‌ساختان و جاده قدیم قوچان). *جغرافیا و توسعه*، ۷۷: ۱-۲۴.

<https://doi.org/10.22111/gdij.2024.8681>

ابراهیمی‌پور، صالح و علیرزاده، کتایون (۱۴۰۵). تحلیل رابطه سکونتگاه‌های غیررسمی و طرد اجتماعی با نقش میانجی سرمایه اجتماعی در کلان‌شهر مشهد: یک مطالعه ترکیبی (کمی-کیفی). *فصلنامه مطالعات اجتماعی و توسعه شهری*، ۱۷(۱): ۲۰-۱.

https://www.srds.ir/article_230398.html

ذاکری، علیرضا؛ فولادیان، مجید؛ مقدم، ملیکا (۱۴۰۲). بازنمایی تهیدستان شهری در روزنامه اطلاعات (۱۳۳۲-۱۳۰۵): دولت ناکارآمد و سوژه ناتوان در تقلا بقا. *نشریه رفاه اجتماعی*، ۲۳ (۸۹): ۷۷-۱۲۷. <http://refahj.uswr.ac.ir/article-1-4122-fa.html>

صالحی‌امیری، سیدرضا و خدائی، زهرا (۱۳۹۰). حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی: چالش‌ها و پیامدها. انتشارات ققنوس. <https://taaghche.com/book/220128>

صفری، کیهان و عوض‌نیا، مهرانگیز (۱۴۰۰). درام‌های فرودستان حاشیه‌نشینی: زیستن در میانه خشونت و رنج. *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۸(۱): ۲۵۳-۲۸۰.

https://jsr.ut.ac.ir/article_84522.html

فتاحی، سجاده؛ رفیعی، نسترن؛ چغازدری، جلال (۱۳۹۵). مسأله شناسی راهبردی استان کردستان، مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری.

https://jsr.ut.ac.ir/article_78506_45e78ffa140d2e0539f605d87f6b8b47.pdf

قادرزاده، امید و مصطفایی، محمد (۱۴۰۲). تهیدستان شهری و تاکتیک‌های مقاومتی (مورد مطالعه: تهیدستان شهر سنج). *پژوهش‌های جامعه‌شناسی شهری*، ۱۴(۲): ۴۵-۱۲.

<https://doi.org/10.22059/jisr.2023.343258.1307>

- Environment*, 28(7): 837-851.
<https://doi.org/10.1080/13549839.2021.1923000>
<https://archive.org/details/disciplinepunish0000fouc>
- Foucault, M. (1995). The history of sexuality, vol. 1: an introduction (r. hurley, trans.). Vintage Books. (Original work published 1976).
- Harvey, D. (2008). The right to the city. *New Left Review*, 53: 23-40.
<https://newleftreview.org/issues/II53/articles/david-harvey-the-right-to-the-city>
- Harvey, D. (2012). Rebel cities: from the right to the city to the urban revolution. Verso.
<https://archive.org/details/rebelcitiesfromr0000harv>
- Lefebvre, H. (1991). The production of space (D. Nicholson-Smith, Trans.). Blackwell. (Original work published 1974).
[https://www.wiley.com/en-us/The + Production + of + Space-p-9780631181774](https://www.wiley.com/en-us/The+Production+of+Space-p-9780631181774)
- Madison, D.S. (2012). Critical ethnography: method, ethics, and performance (2nd ed.). Sage Publications.
<https://books.google.com/books?id=ri3f9Pf-b1cC>
- Marcuse, P. (2009). From critical urban theory to the right to the city. *City*, 13(2-3): 185-197.
<https://doi.org/10.1080/13604810902982177>
- Perlman, J. (2010). Favela: four decades of living on the edge in rio de janeiro. Oxford University Press.
<https://global.oup.com/academic/product/favela-9780195368369>
- Roy, A. (2005). Urban informality: toward an epistemology of planning. *Journal of the American Planning Association*, 71(2): 147-158. <https://doi.org/10.1080/01944360508976689>
- Scott, J.C. (1985). Weapons of the weak: everyday forms of peasant resistance. Yale University Press.
<https://yalebooks.yale.edu/book/9780300036411/weapons-of-the-weak/>
- Simone, A.M. (2022). The surrounds: urban life within and beyond capture. Duke University Press.
<https://www.dukeupress.edu/the-surrounds>
- Wacquant, L. (2022). Body and soul: notebooks of an apprentice boxer. Loïc Wacquant Website. <https://loicwacquant.org/body-and-soul-notebooks-of-an-apprentice-boxer/>
- Wacquant, L. (2023). Carnal concepts in action: the diagonal sociology of loïc wacquant. *Theory, Culture & Society*, 40(7-8): 3-30.
<https://doi.org/10.1177/07255136221149782>
- World Bank. (2008). Urbanization and growth. commission on growth and development.
<https://openknowledge.worldbank.org/entities/publication/8c0e8403-c682-55d7-958d-2064990e0bcd>